

EuroCohort Working Paper No. 2

10/2019

Η ποιότητα ζωής παιδιών και νέων στην Ελλάδα: προκλήσεις και προοπτικές

Αλέξανδρος Σακελλαρίου¹ και Γιώργος Αλεξιάς²

¹Πάντειο πανεπιστήμιο; ²Πάντειο Πανεπιστήμιο

EuroCohort working papers

EuroCohort Working Papers are peer-reviewed outputs from European Cohort Development Project (ECDP) (<http://www.eurocohort.eu/>). The European Cohort Development Project (ECDP) is a Design Study which will create the specification and business case for a European Research Infrastructure that will provide, over the next 25 years, comparative longitudinal survey data on child and young adult well-being. The infrastructure developed by ECDP will subsequently coordinate the first Europe wide cohort survey, named EuroCohort.

This project has received funding from the European Union's Horizon 2020 research and innovation programme under grant agreement No 777449. The content of the working papers does not reflect the the official opinion of the European Union. Responsibility for the information and views expressed in the working paper lies entirely with the authors.

The ECDP Consortium: Manchester Metropolitan University (coordinator), Ivo Pilar Institute of Social Science, Tallinn University, University of Bremen, Catalan Youth Agency, Panteion University of Social and Political Sciences, University of Debrecen, University of Essex, University of Saints Cyril and Methodius, Daugavpils University, University Institute of Lisbon, University of Jyväskylä, University of Bologna, University College London, Generations and Gender Programme and European Social Survey European Research Infrastructure Consortium

Suggested reference to this paper:

Σακελλαρίου, Α. και Αλεξιάς, Γ. (2019). Η ποιότητα ζωής παιδιών και νέων στην Ελλάδα: προκλήσεις και προοπτικές. *EuroCohort Working Paper* No. 2. Daugavpils: Daugavpils University. Available at: <http://www.eurocohort.eu/>

© Αλέξανδρος Σακελλαρίου και Γιώργος Αλεξιάς

Corresponding author: Αλέξανδρος Σακελλαρίου - sociology.panteion@gmail.com

ISBN 978-9984-14-886-1

ISSN 2661-5177

TABLE OF CONTENTS

1	English Summary.....	4
2	ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	6
3	Η ΠΟΙΟΤΗΤΑ ΖΩΗΣ ΠΑΙΔΙΩΝ ΚΑΙ ΝΕΩΝ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ.....	9
4	Η ΕΡΕΥΝΑ ΓΙΑ ΠΑΙΔΙΑ ΚΑΙ ΝΕΟΥΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ.....	11
5	Η ΑΝΑΓΚΑΙΟΤΗΤΑ ΓΙΑ ΜΙΑ ΜΑΚΡΟΧΡΟΝΙΑ ΕΡΕΥΝΑ.....	14
6	ΟΙ ΠΡΟΚΛΗΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΟ EUROCOHORT.....	16
7	ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	18

1 ENGLISH SUMMARY

The purpose of this working paper, “Children’s and Young People’s Well-being in Greece: Challenges and Prospects”, is to briefly expose the situation of youth and children’s well-being in Greece, the situation regarding the academic research on the topic and to exemplify the need of the design and implementation of a longitudinal research. The main idea of writing the working paper in Greek was that it will be easier to disseminate it and approach through it policy makers, possible funders – public and private, and the media.

Page | 4

The working paper is divided into five sections. The introduction plays the role of introducing two important issues: on the one hand, to present the European Cohort Development Project (ECDP), its goals and target, and, on the other, to summarise the main discussions about the concept of well-being. For that reason the main debates on Subjective Well-being, Psychological Well-Being, Self Determination Theory, Objective Measures of Well-being, etc. are being discussed. The main argument of this part is that ECDP and the longitudinal study that will follow are based on a holistic approach of well-being, i.e. taking into account both the objective and the subjective measures, as well as the hedonic and eudemonic approaches.

The second section discusses the topic of children’s and young people’s well-being in Greek society especially under the prism of the economic crisis of 2010. The crisis had a very serious impact on children and young people (rising poverty, unemployment, bad nutrition, social exclusion, etc.) and there have been some efforts to confront the main and most important consequences, however, these were quite fragmented. The main argument of this part is that children’s and young people’s well-being is a burning issue for the Greek society and attention should be paid.

The third section looks into the research situation in the Greek academia with regard to children’s and young people’s well-being. As it comes out there have been some efforts to study this research topic but the main endeavours have taken into the direction of school violence (bullying), substance use (alcohol, drugs, cigarettes), and nutrition (bad nutrition due to poverty reasons or health problems due to high fat consumption). The main argument in this part is that although there have been some initiatives in the academia to study the well-being of children and young people, this does not include any holistic research plans and rather focuses on specific topics each time. Having that in mind, a survey that will cover all aspects of children’s and young people’s well-being seems to be a necessity and will fill an existing gap.

The fourth section focuses on the need of not only a survey on well-being but also of a longitudinal design. Longitudinal studies are an exception on a European level, but on the Greek national level even more. The only existing example is that of SHARE in which Greece is participating, but again with some important obstacles that need to be faced. For that reason the argument in this section is that there is a gap in longitudinal surveys in Greece, especially about children’s and young people’s well-being

and the plan to design and implement such a survey will fill an important gap and will feed the relevant policies with crucial and very useful data.

The final section summarises the work done in ECDP and discusses the challenges and the prospects of the project and of the following longitudinal survey. The main difficulties and the strong points are being presented together with all the current developments. The main argument is that together with MYWeB, ECDP, despite its short duration, has managed to raise interest about the need for a longitudinal survey in Europe and in Greece and this is something on which more effort should be put.

2 ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Το παρόν κείμενο εργασίας έχει ως βασικό στόχο να παρουσιάσει αφενός το πλαίσιο σχετικά με την ποιότητα ζωής παιδιών και νέων στην Ελλάδα, δηλαδή την υπάρχουσα κατάσταση και τα ερευνητικά δεδομένα ως προς την ποιότητα ζωής, και αφετέρου να καταγράψει και να υποστηρίξει την αναγκαιότητα σχεδιασμού και εφαρμογής μιας μακροχρόνιας έρευνας για την ποιότητα ζωής παιδιών και νέων καθώς και τις προκλήσεις που ενδέχεται αυτή να αντιμετωπίσει τόσο κατά τον σχεδιασμό όσο και κατά την εφαρμογή της. Προτού, όμως, αναπτυχθούν τα παραπάνω ζητήματα είναι χρήσιμο να γίνει μια σχετικά σύντομη αναφορά ως προς το ερευνητικό πλαίσιο εντός του οποίου τίθεται το ζήτημα της ποιότητας ζωής παιδιών και νέων, καθώς και να αποσαφηνιστεί ο όρος ποιότητα ζωής ή ευημερία (well-being).

Page | 6

Αρχικά πρέπει να σημειωθεί ότι το παρόν κείμενο εργασίας αποτελεί μέρος του ευρωπαϊκού ερευνητικού προγράμματος European Cohort Development Project (ECDP),¹ το οποίο αποτελεί κατ' ουσίαν μια 'μελέτη σχεδιασμού' (design study), με απώτερο στόχο την προετοιμασία και υποστήριξη δημιουργίας μιας Ευρωπαϊκής Ερευνητικής Υποδομής,² η οποία θα μπορεί να προσφέρει για τα επόμενα 25 χρόνια συγκριτικά και μακροχρόνια ερευνητικά δεδομένα για την ποιότητα ζωής παιδιών και νέων στην Ευρώπη. Με τον όρο μακροχρόνια έρευνα (cohort study) εννοείται η συλλογή δεδομένων από το ίδιο δείγμα κάθε φορά σε βάθος χρόνου και όχι από διαφορετικά δείγματα σε κάθε επόμενο ερευνητικό γύρο. Αυτό πρακτικά σημαίνει ότι τα παιδιά και οι γονείς που θα επιλεγούν και θα συμμετάσχουν αρχικά στον πρώτο γύρο της έρευνας, θα συμμετάσχουν και στους επόμενους έτσι ώστε να δίνεται η δυνατότητα παρακολούθησης και καταγραφής ενδεχόμενων

¹ Το ευρωπαϊκό ερευνητικό πρόγραμμα για την ανάπτυξη μιας μακροχρόνιας έρευνας (έρευνα κοορτής) για την ποιότητα ζωής των παιδιών και των νέων (European Cohort Development Project-ECDP) ξεκίνησε την 1η Ιανουαρίου 2018 και ολοκληρώνεται στις 31 Δεκεμβρίου 2019 έπειτα από εξάμηνη παράταση την οποία έλαβε. Το πρόγραμμα χρηματοδοτείται από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή και το πλαίσιο HORIZON2020. Το Manchester Metropolitan University (MMU) έχει την γενική διεύθυνση και οργάνωση του προγράμματος στο οποίο συμμετέχουν οι εξής χώρες: Ηνωμένο Βασίλειο, Κροατία, Εσθονία, Φινλανδία, Ουγγαρία, Γερμανία, Ελλάδα, Ιταλία, Πορτογαλία, Σλοβακία, Ισπανία, Λετονία και Ολλανδία. Επίσης, εκπρόσωποι της UNICEF συνεργάζονται στενά με το πρόγραμμα και έχουν εκφράσει την υποστήριξη τους στην προσπάθεια για την ανάπτυξη μιας πανευρωπαϊκής μακροχρόνιας έρευνας. Από την Ελλάδα εταίρος του προγράμματος είναι το Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών με επιστημονικά υπεύθυνη την Αλεξάνδρα Κορωναίου, καθηγήτρια Κοινωνιολογίας στον Τμήμα Ψυχολογίας, η οποία ήταν επιστημονικά υπεύθυνη και για το προηγούμενο πρόγραμμα (MYWeB). Μέλη της ερευνητικής ομάδας, που συμμετείχαν επίσης και στο MYWeB, είναι ο Γιώργος Αλεξιάς, καθηγητής Κοινωνιολογίας στο Τμήμα Ψυχολογίας και ο Αλέξανδρος Σακελλαρίου, Δρ. Κοινωνιολογίας, ερευνητής στο Πάντειο Πανεπιστήμιο και Διδάσκων στο Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο. Για περισσότερες πληροφορίες μπορεί κανείς να ενημερωθεί από την ιστοσελίδα του προγράμματος <http://www.eurocohort.eu/> αλλά και από τον λογαριασμό του στο twitter <https://twitter.com/eurocohort> (τελευταία πρόσβαση 30 Σεπτεμβρίου 2019).

² Για τις ερευνητικές υποδομές, το περιεχόμενο, τις διαστάσεις και τον οδικό τους χάρτη μπορεί κανείς να δει τη σχετική σελίδα <https://www.esfri.eu/> (τελευταία πρόσβαση 30 Σεπτεμβρίου 2019).

διαφοροποιήσεων σε βάθος χρόνου. Επιπλέον, πρέπει να σημειωθεί ότι το πρόγραμμα European Cohort Development Project (ECDP), βασίζεται και έρχεται ως συνέχεια ενός άλλου Ευρωπαϊκού ερευνητικού προγράμματος, με τίτλο Καταγράφοντας την Ποιότητα Ζωής των Νέων (Measuring Youth Well-being–MYWEB, 2014-2016), το οποίο επίσης χρηματοδοτήθηκε από την Ευρωπαϊκή Ένωση.³ Μεταξύ αυτών των δύο προγραμμάτων υπάρχει μια σαφής και εμφανής σύνδεση καθώς και τα δύο επικεντρώνονται στην ποιότητα ζωής παιδιών και νέων και έχουν ως κύριο αντικείμενο την προετοιμασία μιας μακροχρόνιας έρευνας επί του θέματος.

Προτού γίνει αναφορά σε ζητήματα ποιότητας ζωής στην Ελλάδα, σε υπάρχουσες έρευνες, και στις προκλήσεις που ενδέχεται να αντιμετωπίσει μια μακροχρόνια έρευνα είναι σημαντικό να διευκρινιστούν ορισμένα ζητήματα γύρω από την έννοια ποιότητα ζωής ή ευημερία, η οποία είναι και η κεντρική έννοια του προγράμματος. Κατ' αρχάς παρά το γενικότερο ακαδημαϊκό ενδιαφέρον για την ποιότητα ζωής τις τελευταίες δεκαετίες φαίνεται να μην είναι εφικτή η αποδοχή ενός κοινού ορισμού μεταξύ όσων μελετούν το εν λόγω αντικείμενο. Η ποιότητα ζωής στη βιβλιογραφία χρησιμοποιείται μάλλον ως γενική έννοια προκειμένου να αναφερθεί κανείς στην ποιότητα ζωής των ανθρώπων σε μία κοινωνία (Rees et al., 2010). Ως προς τον ορισμό της ποιότητας ζωής, γίνεται συνήθως διάκριση μεταξύ ηδονικών και ευδαιμονικών προσεγγίσεων (Ryan and Deci, 2001). Οι ερευνητές εκείνοι οι οποίοι κατά κύριο έχουν υιοθετήσει την ηδονική προσέγγιση εκλαμβάνουν την ποιότητα ζωής ως την υποκειμενική ευτυχία και την εμπειρία της ικανοποίησης ως αντίβαρο στις δυσάρεστες εμπειρίες της ζωής, προσέγγιση που περιλαμβάνει ευρύτερα όλες τις απόψεις σχετικά με τα θετικά/αρνητικά στοιχεία της ζωής των ανθρώπων. Παρά το γεγονός ότι υπάρχουν αρκετοί τρόποι προκειμένου να αξιολογήσει κανείς το συνεχές ικανοποίησης/δυσαρέσκειας της ανθρώπινης εμπειρίας, οι περισσότερες έρευνες της ηδονικής ψυχολογίας αξιοποιούν αυτήν την προσέγγιση που ονομάζεται υποκειμενική ποιότητα ζωής (subjective well-being-SWB) (Diener and Lucas, 1999). Η υποκειμενική ποιότητα ζωής συντίθεται από τρεις διαστάσεις: 1) την ικανοποίηση που κάποιος νιώθει από τη ζωή του, 2) τα υψηλά επίπεδα θετικής διάθεσης και 3) τα χαμηλά επίπεδα αρνητικής διάθεσης που αισθάνεται κανείς, τα οποία όλα μαζί συχνά ομαδοποιούνται ως δείκτης ευτυχίας. Ας σημειωθεί σε αυτό το σημείο ότι τα υψηλά επίπεδα υποκειμενικής ποιότητας ζωής δεν προκύπτουν από την απουσία αρνητικής διάθεσης και συναισθημάτων που κάποιος εκφράζει, αλλά από μια θετική ισορροπία αρνητικής και θετικής διάθεσης (Fredrickson and Losada, 2005; Huppert and So, 2013).

Από την άλλη μεριά η ευδαιμονική προσέγγιση δεν υποστηρίζει ότι όλες οι επιθυμίες ενός ανθρώπου όταν πραγματοποιούνται αποδεικνύουν και την ποιότητα ζωής του (Ryan and Deci, 2001). Επικεντρώνεται κατά κύριο λόγο στην αυτοπραγμάτωση και προσεγγίζει την ποιότητα ζωής έχοντας ως θεμελιώδες μέτρο καταγραφής το κατά πόσο ένας άνθρωπος είναι πλήρως λειτουργικός. Βάσει αυτού του σκεπτικού ορισμένοι συγγραφείς έχουν προσπαθήσει να αναπτύξουν μια θεωρία της ανθρώπινης ευημερίας (Ryff and Singer, 1998; Ryff and Singer, 2000) και έχουν υποστηρίξει αυτό που ονομάστηκε ψυχολογική ποιότητα ζωής (psychological well-being-PWB) ως διαφοροποίηση από

³ Για περισσότερες πληροφορίες για το εν λόγω πρόγραμμα μπορεί κανείς να δει την ιστοσελίδα του <https://www.fp7-myweb.eu/> (τελευταία πρόσβαση 30 Σεπτεμβρίου 2019).

την υποκειμενική ποιότητα ζωής (Ryff and Keyes, 1995). Αυτή η προσέγγιση έχει πολλές διαστάσεις και για τη μέτρησή της περιλαμβάνει έξι διαφορετικές πλευρές της ανθρώπινης δραστηριότητας: 1) Την αυτονομία, 2) την προσωπική εξέλιξη, 3) την αυτό-αποδοχή, 4) τον σκοπό της ζωής, 5) τις δεξιότητες, και 6) τις θετικές κοινωνικές σχέσεις. Η θεωρία του αυτό-προσδιορισμού (Self-determination theory-SDT) (Ryan and Deci, 2000), τέλος, είναι μια άλλη προοπτική, η οποία έχει υιοθετήσει την έννοια της ευδαιμονίας ή αυτό-πραγμάτωσης, ως μια κεντρική διάσταση του ορισμού της ποιότητας ζωής και έχει αποπειραθεί να προσδιορίσει τόσο τι σημαίνει να πραγματώνεις τον εαυτό σου όσο και με ποιον τρόπο είναι δυνατόν αυτό να επιτευχθεί. Ειδικότερα, η θεωρία του αυτοπροσδιορισμού θέτει στο επίκεντρο τρεις βασικές ψυχολογικές ανάγκες, 1) την αυτονομία, 2) τις ικανότητες και 3) τις σχέσεις, και υποστηρίζει ότι η ικανοποίηση αυτών των τριών αναγκών είναι θεμελιώδης για την ψυχολογική εξέλιξη του ανθρώπου (π.χ. εσωτερική παρότρυνση), την ακεραιότητα (π.χ. εσωτερίκευση και αφομοίωση πολιτισμικών πρακτικών) και την ποιότητα ζωής (π.χ. ικανοποίηση από τη ζωή και ψυχική υγεία) (Ryan and Deci, 2001). Παρά το γεγονός ότι υπάρχει μεγάλη συζήτηση μεταξύ των υποστηρικτών των παραπάνω προσεγγίσεων, τα στοιχεία από μια σειρά ερευνητών (King and Nara, 1998; Biswas-Diener, Kashdan and King, 2009; Proctor, Tweed and Morris, 2015) δείχνουν ότι η ποιότητα ζωής είναι ορθότερο να εκλαμβάνεται ως ένα φαινόμενο με πολλαπλές παραμέτρους, το οποίο περιλαμβάνει τόσο ηδονικές όσο και ευδαιμονικές διαστάσεις ιδίως στην προσπάθεια μελέτης και καταγραφής της (Goswami et al., 2016).

Στο πλαίσιο του προγράμματος European Cohort Development Project η προσέγγιση η οποία ακολουθείται είναι μια ολιστική προσέγγιση της ποιότητας ζωής, η οποία περιλαμβάνει τόσο ηδονικές όσο και ευδαιμονικές παραμέτρους. Με άλλα λόγια εξετάζονται τόσο οι ψυχολογικές, οι συναισθηματικές (θετικές και αρνητικές) όσο και οι γνωστικές διαστάσεις (ικανοποίηση από τη ζωή και οι πιο συγκεκριμένες διαστάσεις ικανοποίησης) της ποιότητας ζωής. Όπως υποστηρίζεται, η συναισθηματική διάσταση της ποιότητας ζωής είναι λιγότερο σταθερή σε βάθος χρόνου επειδή στηρίζεται στις θετικές συναισθηματικές εμπειρίες των ανθρώπων, οι οποίες διαφοροποιούνται με την πάροδο του χρόνου, αλλά και εντός σύντομου χρονικού διαστήματος. Παρά ταύτα η αξιολόγηση που κάνουν οι άνθρωποι συνολικά για τη ζωή τους και το πόσο ικανοποιημένοι είναι από αυτήν ή ως προς συγκεκριμένες διαστάσεις της φαίνεται να είναι πιο σταθερές σε βάθος χρόνου (Rees et al. 2013). Έχοντας κατά νου τα παραπάνω στον σχεδιασμό της μακροχρόνιας έρευνας αυτή η συνδυαστική και ολιστική προσέγγιση της ποιότητας ζωής θα αποτελέσει τον βασικό άξονα επί του οποίου θα γίνει ο σχεδιασμός. Η επιλογή αυτή γίνεται επειδή ακριβώς πρόκειται για τη μέτρηση της ποιότητας ζωής παιδιών και νέων σε βάθος χρόνου, διαδικασία για την οποία απαιτείται ένα σχετικά σταθερό και αξιόπιστο μέτρο και μέσο καταγραφής.

3 Η ΠΟΙΟΤΗΤΑ ΖΩΗΣ ΠΑΙΔΙΩΝ ΚΑΙ ΝΕΩΝ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Η ποιότητα ζωής παιδιών και νέων στην Ελλάδα δεν έχει αποτελέσει ιδιαίτερο ερευνητικό αντικείμενο μεγάλης κλίμακας ερευνών ούτε και κεντρικό στόχο οποιασδήποτε πολιτικής μέχρι την περίοδο της οικονομικής κρίσης. Οι όποιες προσεγγίσεις και προβληματισμοί αφορούσαν κυρίως ζητήματα επιθετικότητας και βίας (bullying) ή χρήσης ουσιών (π.χ. τσιγάρο, αλκοόλ, ναρκωτικά) στους εφήβους ως επί το πλείστον, αλλά δεν υπήρχε κάποια συνολική προσπάθεια ερευνητικής προσέγγισης και κατ' επέκταση εφαρμογής πολιτικών αυτού που ονομάζεται ποιότητα ζωής ή ευημερία παιδιών και νέων. Υπ' αυτήν την έννοια η οικονομική κρίση του 2010 έδωσε το ερέθισμα για περαιτέρω ενασχόληση και αύξηση του ενδιαφέροντος ως προς αυτό το ζήτημα. Μια από τις σημαντικότερες επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης, τόσο σε διεθνές επίπεδο όσο και ειδικότερα στην ελληνική κοινωνία, ήταν εκείνη που αφορούσε στα παιδιά και τους νέους. Παιδική φτώχεια, ανάγκη για παροχή σχολικών γευμάτων, ανεργία των νέων και μετανάστευση στο εξωτερικό για εργασία, δυσκολία στη μετάβαση από την οικογενειακή εστία στο δικό τους σπίτι και στη διαμόρφωση δικής τους οικογένειας, ανεργία των γονέων, η οποία είχε επιπτώσεις στα παιδιά εντός της οικογένειας και πολλά άλλα. Για παράδειγμα, η νεανική ανεργία έφτασε μέχρι και το 58,3% σύμφωνα με επίσημα στοιχεία (ΕΛΣΤΑΤ, 2018), ενώ η παιδική φτώχεια σύμφωνα με τη UNICEF αυξήθηκε από 20,9% το 2009 στο 55,1% το 2014 (UNICEF, 2014), για να αναφερθούν δύο μόνο ενδεικτικοί τομείς σχετιζόμενοι άμεσα με την ποιότητα ζωής των παιδιών και των νέων. Ταυτόχρονα, αν και οι εκτιμήσεις ποικίλουν ως προς τον αριθμό, η πραγματικότητα είναι ότι αρκετοί νέοι αποφάσισαν να εγκαταλείψουν την Ελλάδα σε αναζήτηση μιας καλύτερης ζωής στο εξωτερικό, λόγω της υψηλής ανεργίας, της εργασιακής επισφάλειας και των δυσμενών εργασιακών συνθηκών. Παρά το γεγονός, όμως, των σοβαρών επιπτώσεων και της αύξησης του ενδιαφέροντος οι παρεμβάσεις στο επίπεδο της πολιτικής ήταν μάλλον αποσπασματικές.

Ιδίως ως προς τα θέματα διατροφής και υγείας, κατά τη διάρκεια της κρίσης διαπιστώθηκαν περιπτώσεις, ιδιαίτερα σε σχετικά υποβαθμισμένες περιοχές, όπου παιδιά αντιμετώπιζαν προβλήματα έλλειψης τροφής ή χαμηλής ποιότητάς της.⁴ Αυτό το γεγονός σε συνδυασμό με ευρήματα μελετών που έδειχναν χαμηλή κατανάλωση φρούτων και λαχανικών, προβλήματα υγείας ή αύξηση σωματικού βάρους, οδήγησε στην χρηματοδότηση από ιδρύματα προγραμμάτων αντιμετώπισης της κατάστασης.⁵ Στη συνέχεια και τα αρμόδια Υπουργεία, Παιδείας και Εργασίας

⁴ Βλ. ενδεικτικά αναφορές στα ΜΜΕ της περιόδου εκείνης <https://www.newsbeast.gr/greece/arthro/274357/mastiga-oi-lipothumies-mathiton-apo-asitia> και <https://www.iefimerida.gr/news/325309/patra-ehoyme-provlimata-me-fagito-eipe-i-mitera-tis-17hronis-poy-lipothymise-apo-tin> (τελευταία πρόσβαση 1 Οκτωβρίου 2019).

⁵ Το ίδρυμα Σταύρος Νιάρχος ξεκίνησε το εν λόγω πρόγραμμα το 2012 σε συνεργασία με το Ινστιτούτο Prolepsis προσφέροντας περίπου 100 εκατομμύρια ευρώ για την αντιμετώπιση του προβλήματος. Βλ. https://www.snf.org/media/4427555/SNF_Nutrition_Program_Assessment.pdf (τελευταία πρόσβαση 1 Οκτωβρίου 2019). Το Πρόγραμμα Σίτισης και Προώθησης της Υγιεινής Διατροφής ήταν πρωτοβουλία που ανέλαβε το Ίδρυμα Σταύρος Νιάρχος και απευθυνόταν σε μαθητές που φοιτούσαν σε δημόσια σχολεία που βρισκόταν σε κοινωνικο-οικονομικά ευπαθείς περιοχές. Ο στόχος του προγράμματος ήταν διττός, καθώς έδινε

Κοινωνικής Ασφάλισης και Κοινωνικής Αλληλεγγύης, ανέλαβαν την πρωτοβουλία αντιμετώπισης του εν λόγω προβλήματος μέσω της παροχής γευμάτων κυρίως στις περιοχές εκείνες, που διαπιστωνόταν το κυριότερο πρόβλημα στα σχολεία μέσω του προγράμματος 'Σχολικά Γεύματα'.⁶ Οι στόχοι του πιλοτικού Προγράμματος 'Σχολικά Γεύματα' ήταν αφενός να αντιμετωπιστούν όσο είναι δυνατόν οι ανάγκες σίτισης αυτής της ιδιαίτερα ευάλωτης ομάδας του πληθυσμού και αφετέρου να υποστηριχθεί η εκπαιδευτική διαδικασία και να αποτραπούν φαινόμενα σχολικής διαρροής. Συγχρόνως δόθηκε η δυνατότητα να δραστηριοποιηθεί και να συνεργαστεί αρμονικά το σύνολο της σχολικής κοινότητας. Το πρόγραμμα αυτό απευθυνόταν στο σύνολο των μαθητών των προεπιλεγμένων σχολείων χωρίς διακρίσεις και όπως υποστηρίχθηκε η καθημερινή προσφορά στο σχολείο ενός δωρεάν, υγιεινού γεύματος περιλαμβάνει σημαντικά μεσοπρόθεσμα και μακροπρόθεσμα κοινωνικά και οικονομικά οφέλη, όπως η μείωση των κοινωνικών ανισοτήτων και του κοινωνικού αποκλεισμού, η ενίσχυση της εκπαίδευσης και η ενίσχυση της αποδοτικότητας των μαθητών.

Εκτός από τις παραπάνω παρεμβάσεις ακολούθησαν και προσπάθειες ενημέρωσης των μαθητών σχετικά με ζητήματα διατροφής και ποιότητας ζωής, τα οποία σχεδιάστηκαν και οργανώθηκαν από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής (ΙΕΠ) σε συνεργασία με σχολεία και πανεπιστήμια.⁷ Σκοπός των παρεμβάσεων αυτών ήταν να ενημερωθούν οι μαθητές σχετικά με θέματα υγείας, διατροφής και ποιότητας ζωής έτσι ώστε και οι ίδιοι να καλλιεργήσουν ορισμένες συνήθειες που θα τους βοηθήσουν να βελτιώσουν την υγεία και τη διατροφή τους. Η πιο πρόσφατη και τελευταία προσπάθεια σχεδιασμού μιας συνολικής πολιτικής για τους νέους η οποία περιελάμβανε και εκτενείς αναφορές στην ευημερία των παιδιών και των νέων ήταν το πλαίσιο στρατηγικής για την ενδυνάμωση των νέων 2017-2027 (Αντωνίου, Γαλάνη, Γιανάκη, Μάγκου, 2018), το οποίο εκπονήθηκε από τη Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς και δια Βίου Μάθησης. Στο πλαίσιο αυτό γινόταν σαφής αναφορά σε θέματα υγείας, σωματικής και ψυχικής, αλλά και μείωσης των κοινωνικών ανισοτήτων μεταξύ των νέων. Το σχέδιο αυτό ήταν αρκετά λεπτομερές και συνεκτικό τόσο ως προς το γενικότερο

τη δυνατότητα σε όλους τους συμμετέχοντες μαθητές των σχολείων να λαμβάνουν καθημερινά ένα δωρεάν, υγιεινό γεύμα το οποίο κάλυπτε το 24-31% των ημερήσιων αναγκών των μαθητών σε ενέργεια και εξασφάλιζε το 53-64% των ημερήσιων αναγκών των παιδιών σε πρωτεΐνες. Παράλληλα, μέσω του συγκεκριμένου προγράμματος, εισήχθησαν στα σχολεία νέα διατροφικά πρότυπα και συνήθειες για την προαγωγή της υγιεινής ζωής και, μέσω των μαθητών, τα πρότυπα αυτά μπορούσαν να μεταφερθούν και στην οικογένεια. Με τη σχεδίαση ειδικά διαμορφωμένου υλικού και τη διοργάνωση ενημερωτικών εκδηλώσεων και δραστηριοτήτων, το πρόγραμμα ενίσχυσε την υγιεινή διατροφή και την ευρύτερη προαγωγή της υγείας, τόσο των μαθητών όσο και των οικογενειών τους, διασφαλίζοντας ότι τα οφέλη του θα επηρεάσουν θετικά και τις επόμενες γενιές.

⁶ Η έναρξη του εν λόγω προγράμματος έγινε το 2016. Βλ. και την σχετική εγκύκλιο με αρ. πρωτ. 15090/29-01-2016 ΥΑ και την με αρ. πρωτ. Φ14/223/15477/Δ1/01-02-2016 εγκύκλιο και την πιο αναλυτική με αριθ. πρωτ. Φ14/375/27883/Δ1, με ημερομηνία 18/2/2016.

⁷ Βλ. σχετικά <http://www.iep.edu.gr/el/thematiki-evdomada-2018-2019/diatrofi-ygeia-2> (τελευταία πρόσβαση 1 Οκτωβρίου 2019).

περιεχόμενο όσο και ως προς τα θέματα ποιότητας ζωής, αλλά προφανώς εκκρεμεί η εφαρμογή του στην πράξη από τα αρμόδια Υπουργεία και φορείς.

Παρά το γεγονός ότι τα τελευταία δύο χρόνια φαίνεται να βελτιώνεται το βιωτικό επίπεδο των ανθρώπων και οι επιπτώσεις από την κρίση στα παιδιά και τους νέους να μειώνονται, εντούτοις παραμένουν αρκετά ζητήματα προς αντιμετώπιση, όπως η νεανική ανεργία στην οποία η Ελλάδα εξακολουθεί να έχει την πρώτη θέση σε όλη την Ευρώπη με 33% στις ηλικίες μέχρι 25 ετών.⁸ Κατά συνέπεια απαιτούνται συνολικές πολιτικές από τους αρμόδιους φορείς προκειμένου να αντιμετωπιστούν τα εν λόγω προβλήματα. Προς αυτήν την κατεύθυνση προφανώς ο ρόλος και η χρησιμότητα των ερευνών (ιδίως των μακροχρόνιων) είναι αρκετά σημαντικός και ουσιαστικός, διότι μπορεί να τροφοδοτήσει με δεδομένα τους αρμόδιους φορείς ως προς την ποιότητα ζωής των παιδιών και των νέων αξιοποιώντας όχι μόνο αντικειμενικούς δείκτες αλλά και την υποκειμενική διάσταση (subjective and psychological well-being).

4 Η ΕΡΕΥΝΑ ΓΙΑ ΠΑΙΔΙΑ ΚΑΙ ΝΕΟΥΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Στην γενικότερη βιβλιογραφία για την ποιότητα ζωής η ευημερία μετριέται τόσο με αντικειμενικούς όσο και με ποιοτικούς δείκτες. Οι αντικειμενικοί δείκτες της κοινωνικής πραγματικότητας είναι εκείνοι οι οποίοι δεν επηρεάζονται από αντιλήψεις και είναι ανεξάρτητοι από προσωπικές αξιολογήσεις. Από την άλλη μεριά οι υποκειμενικοί δείκτες υποτίθεται ότι εκφράζουν υποκειμενικές καταστάσεις, όπως αντιλήψεις, αξιολογήσεις, και επιθυμίες (Noll, 2013). Η χρήση αντικειμενικών δεικτών, όπως είναι το κατά κεφαλήν εισόδημα, το οικιακό εισόδημα, ο ευρύτερος πλούτος της οικογένειας και η διανομή του εισοδήματος στα μέλη, η εκπαίδευση των παιδιών, η εκπαιδευτική επιτυχία, το προσδόκιμο ζωής, τα επίπεδα εγκληματικότητας, έχουν αξιοποιηθεί και θεωρούνται σημαντικοί για την καταγραφή της ποιότητας ζωής παιδιών και νέων. Παρά το γεγονός ότι οι αντικειμενικοί δείκτες παρέχουν αρκετά χρήσιμες πληροφορίες για την ποιότητα ζωής σε μακρο επίπεδο, έχουν δεχτεί αρκετή κριτική και έχουν και ορισμένους περιορισμούς, οι οποίοι πρέπει να λαμβάνονται υπόψη προτού εφαρμοστούν (McGillivray, 2007). Για παράδειγμα έχει υποστηριχθεί (Hicks, 2011) ότι η χρήση αντικειμενικών δεικτών για την καταγραφή της ευημερίας είναι πατερναλιστικοί, διότι καθοδηγούν σαφώς τις απαντήσεις των συμμετεχόντων. Αυτού του είδους η προσέγγιση, σύμφωνα με αυτήν την κριτική, προϋποθέτει ότι ορισμένα 'πράγματα' είναι καλά, ενώ άλλα είναι επιβλαβή για την ποιότητα ζωής και αυτά περιλαμβάνονται σε κάθε προσπάθεια καταμέτρησης. Παρά το γεγονός ότι συνήθως υπάρχει ένα μοντέλο ενίσχυσης της επιλογής της απάντησης, υφίσταται πάντα ο κίνδυνος αυτό το οποίο καταγράφεται και μετριέται να καταλήγει να θεωρείται αυτό το οποίο είναι το σημαντικό και πρωτεύον, αντί να γίνεται το αντίστροφο δηλαδή να μετριέται και να καταγράφεται αυτό που πράγματι έχει σημασία για τους συμμετέχοντες. Ορισμένοι ερευνητές (Pollard and Lee, 2003) υποστηρίζουν ότι η άνοδος της 'αναπτυξιακής προοπτικής' στην

⁸ Βλ σχετικά <https://www.efsyn.gr/node/212833> (τελευταία πρόσβαση 1 Οκτωβρίου 2019).

ανάλυση της ποιότητας ζωής παιδιών και νέων επηρέασε την έρευνα στην παιδική ευημερία μέσω των αντικειμενικών δεικτών μέτρησής της. Εκείνο που υποστηρίζουν είναι ότι μια αναπτυξιακή προοπτική τείνει να υιοθετήσει δείκτες μέτρησης που σχετίζονται με ανεπάρκειες όπως η φτώχεια και η ασθένεια. Αν και αυτού του είδους οι δείκτες είναι σημαντικοί προκειμένου να αρχίσει κανείς να προσεγγίζει ζητήματα ανισοτήτων και κοινωνικού αποκλεισμού, τα οποία επιδρούν αρνητικά στην υγεία και την ποιότητα ζωής των παιδιών, τείνουν να αγνοούν και να μην καταγράφουν τις προοπτικές, τα προσόντα και τις δυνατότητες των παιδιών.

Τα παραπάνω αφορούν τόσο μακροχρόνιες έρευνες όσο και έρευνες οι οποίες αφορούν μια συγκεκριμένη χρονική περίοδο και δεν επαναλαμβάνονται. Στην Ελλάδα μακροχρόνια έρευνα με αντικείμενο την παιδική ευημερία και την ποιότητα ζωής παιδιών και νέων δεν έχει σχεδιαστεί και δεν έχει λάβει χώρα μέχρι σήμερα. Κατά καιρούς έχουν διεξαχθεί έρευνες είτε αυτόνομα από εγχώριους φορείς είτε μέσω διεθνών προγραμμάτων, οι οποίες εξετάζουν ποικίλες διαστάσεις της ζωής των παιδιών και των νέων και εν μέρει περιλαμβάνουν και την ποιότητα ζωής. Αν και οι περισσότερες έρευνες που έχουν διεξαχθεί στην Ελλάδα για τη νεολαία αφορούν κυρίως την κοινωνικο-πολιτική της συμμετοχή και δράση⁹ ή τις νεανικές υποκουλτούρες (Δεμερτζής και Σταυρακάκης, 2008: 20-29), ή την ανεργία και τις διαγενεακές σχέσεις,¹⁰ υπάρχουν και ορισμένες που προσεγγίζουν ζητήματα, τα οποία σχετίζονται με την ποιότητα ζωής. Πρόκειται κυρίως για έρευνες που διεξήγαγε η Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς (ΓΓΝΓ) και το Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών (ΕΚΚΕ), αλλά και ανεξάρτητοι ερευνητές. Στις έρευνες της ΓΓΝΓ για παράδειγμα περιλαμβάνονται και διαστάσεις, όπως οι συνθήκες διαβίωσης και η ένταξη στον κοινωνικό ιστό, η χρήση νέων τεχνολογιών και μέσων επικοινωνίας, οι διαπροσωπικές σχέσεις (Δεμερτζής και Σταυρακάκης, 2008), η σεξουαλικότητα, η ανεργία, τα προσωπικά και κοινωνικά προβλήματα, ο ελεύθερος χρόνος και άλλα (ΓΓΝΓ, 2012). Ειδικότερες μελέτες από ερευνητές είχαν ως αντικείμενο θέματα όπως η επίδραση της τηλεόρασης και των άλλων μέσων επικοινωνίας στους νέους εφήβους (Κορωναίου, 1991) ή επικεντρώνονταν σε συγκεκριμένες περιοχές της Ελλάδας μελετώντας τη νεολαία (ελεύθερος χρόνος, διαπροσωπικές σχέσεις, κ.ά.) (Τεπέρογλου κ.ά. 1999).¹¹

Εκτός των παραπάνω ερευνών, ειδικότερες έρευνες με επίκεντρο παιδιά και εφήβους έχουν διεξαχθεί κατά καιρούς κυρίως επί θεμάτων όπως η χρήση ουσιών, η ενδοσχολική βία και η σεξουαλικότητα (Κοκκέβη κ.ά., 2011; Γιαννακοπούλου κ.ά., 2010, Κοκκέβη κ.ά., 2016), το σχολικό περιβάλλον (Κοκκέβη κ.ά. 2015), η διατροφή (Κοκκέβη κ.ά., 2015) και άλλα. Με βάση τις υπάρχουσες

⁹ Βλ. ενδεικτικά και το μεγάλο ευρωπαϊκό ερευνητικό πρόγραμμα Memory, Youth, Political Legacy and Civic Engagement (MYPLACE, 2011-2015), <https://myplaceresearch.wordpress.com/> (τελευταία πρόσβαση 3 Οκτωβρίου 2019).

¹⁰ Βλ. ενδεικτικά την έρευνα της Διανέοσις <https://www.dianeosis.org/research/anergia-neon/> (τελευταία πρόσβαση 3 Οκτωβρίου 2019).

¹¹ Θα πρέπει να σημειωθεί ότι η Ελλάδα ως μέλος της Ευρωπαϊκής Ένωσης έχει συμμετάσχει σε έρευνες του Ευρωβαρόμετρου σχετικά με τους νέους, έρευνες οι οποίες διεξάγονται περιοδικά, αλλά δεν είναι μακροχρόνιες, υπό την έννοια της μελέτης του ίδιου δείγματος.

έρευνες το κύριο ενδιαφέρον φαίνεται να εντοπίζεται στην ενδοσχολική βία (bullying) και ζητήματα διατροφής και υγείας, ιδίως όπως αυτά τα τελευταία προέκυψαν, ως αποτέλεσμα της οικονομικής κρίσης του 2010. Στο πλαίσιο αυτό, εκτός των προαναφερθεισών άμεσων παρεμβάσεων, εκπονήθηκαν προγράμματα από πανεπιστήμια σε συνεργασία με Υπουργεία (π.χ. Παιδεία, Υγείας) και ιδιωτικούς φορείς προκειμένου αφενός να διαπιστωθούν οι ελλείψεις και τα προβλήματα διατροφής και υγείας παιδιών και νέων, αλλά και να προταθούν λύσεις.¹² Όλες οι παραπάνω έρευνες, και αρκετές ακόμα που λόγω χώρου δεν είναι εύκολο να παρατεθούν αναλυτικά, συνδυάζουν ένα ευρύ φάσμα εργαλείων, ποσοτικών και ποιοτικών, και κινούνται σε ένα πλαίσιο που καλύπτει την κοινωνιολογία και την ψυχολογία ως επί το πλείστον, αλλά και την ιστορία, την πολιτική επιστήμη, και τις πολιτισμικές σπουδές. Η κάθε έρευνα επικεντρώνεται σε συγκεκριμένα θέματα που απασχολούν τα παιδιά και τους νέους, αλλά απουσιάζει μια συνολική και στοχευμένη προσέγγιση αυτού που αποκαλείται παιδική ευημερία ή ποιότητα ζωής παιδιών και νέων.

Η μόνη προσπάθεια μιας πιο συνολικής προσέγγισης του εν λόγω φαινομένου, αλλά και πάλι χωρίς κάποια διάσταση μακροχρόνιας προοπτικής, είναι το ερευνητικό πρόγραμμα Η κατανόηση, η μέτρηση και η παρακολούθηση της παιδικής ευημερίας: Ένα σχέδιο δράσης με 'Το Χαμόγελο' (CW-Smile), το οποίο χρηματοδοτείται από το Ελληνικό Ίδρυμα Έρευνας και Καινοτομίας (ΕΛΙΔΕΚ). Στο εν λόγω ερευνητικό έργο γίνεται χρήση ενός αρχικού, πρωτόλειου δείκτη καταγραφής της παιδικής ευημερίας ή του αντίθετου της, δηλαδή της παιδικής φτώχειας. Σύμφωνα με το πρόγραμμα αυτό, ο εν λόγω δείκτης θα εξελιχθεί, θα οριστικοποιηθεί, θα συγκριθεί με άλλους σχετικούς υπάρχοντες δείκτες καταγραφής της παιδικής ευημερίας και θα εφαρμοστεί σε σχολεία της περιφέρειας Αττικής. Πρόκειται για μια από τις λίγες προσπάθειες μελέτης της παιδικής ευημερίας στην Ελλάδα μέσω της ανάπτυξης και χρήσης σχετικών δεικτών, αν και σε αυτήν περίπτωση ο χρονικός περιορισμός είναι δεδομένος, όπως και η επιλογή του δείγματος. Από την ανάλυση των αποτελεσμάτων που θα προκύψουν, θα διατυπωθούν συγκεκριμένες προτάσεις οικονομικής και κοινωνικής πολιτικής, περιορισμού της παιδικής φτώχειας και ενίσχυσης της ευημερίας των παιδιών στην Ελλάδα.¹³

Εκτός από την απουσία συνολικής προσέγγισης του εν λόγω αντικειμένου, όπως προέκυψε και από το προηγούμενο ερευνητικό πρόγραμμα (Measuring Youth Well-Being), του οποίου το European Cohort Development Project αποτελεί συνέχεια, υπάρχουν και δύο βασικά ζητήματα τα οποία σχετίζονται με τη μελέτη της ποιότητας ζωής. Το πρώτο είναι ότι η μεγάλη πλειοψηφία των παιδιών, ιδίως μικρότερης ηλικίας, που συμμετείχαν στην έρευνα δεν ήταν εξοικειωμένη με τον όρο ευημερία, ενώ πολλά από αυτά δεν κατανοούσαν ούτε τον όρο ποιότητα ζωής. Παρά ταύτα, τα περισσότερα

¹² Βλ. ενδεικτικά το πρόγραμμα 'Παιδιά όλο υγεία' της εταιρείας Nestlé <https://www.nestle.gr/csv/global-initiatives/healthier-kids>, το πρόγραμμα "Αξιολόγηση Σωματικής Διάπλασης, Διατροφικών Συνηθειών και Σωματικής Δραστηριότητας", του Χαροκόπειου Πανεπιστημίου με την υποστήριξη της Nestlé Ελλάς <https://www.nestle.gr/media/pressreleases/paidiaologygeiarsults2012> ή το πρόγραμμα Eu Ζην του Χαροκόπειου Πανεπιστημίου <http://eyzhn.edu.gr/> (τελευταία πρόσβαση 2 Οκτωβρίου 2019).

¹³ Για περισσότερες πληροφορίες βλ. την ιστοσελίδα του προγράμματος <http://www.childrenwelfarem.com/el/content/%CF%80%CE%BB%CE%B7%CF%81%CE%BF%CF%86%CE%BF%CF%81%CE%AF%CE%B5%CF%82> (τελευταία πρόσβαση 2 Οκτωβρίου 2019).

παιδιά υποστήριξαν ότι οι καλές σχέσεις με τους φίλους συνιστά έναν πολύ σημαντικό παράγοντα για να έχει κάποιος καλή ποιότητα ζωής. Πολλοί από τους ερωτώμενους είπαν ότι το σχολείο παίζει σημαντικό ρόλο στην ποιότητα της ζωής τους, καθώς τους παρέχει τα απαραίτητα εφόδια όχι μόνο για να βρουν μια καλή δουλειά στο μέλλον, αλλά ταυτόχρονα τους μαθαίνει τον τρόπο για να αντιμετωπίζουν τις ποικίλες καταστάσεις της ζωής. Από την άλλη μεριά στις μεγαλύτερες ιδίως ηλικίες (15-20 ετών), αναφέρθηκε αρκετά συχνά και με ένταση ότι η κοινωνία συνολικά και οι πολιτικοί, ειδικότερα, αγνοούν τους νέους. Η φωνή τους δεν ακούγεται και οι απόψεις τους δεν λαμβάνονται υπόψη σε ζητήματα που αφορούν τη δική τους ζωή και το μέλλον τους. Η αδιαφορία που αισθάνονται τα παιδιά και οι νέοι είναι ιδιαίτερα προβληματική και επικίνδυνη για την απαξίωση της κοινωνίας και του πολιτικού συστήματος, ενώ είναι και προβληματική όταν σχεδιάζονται πολιτικές που αφορούν στους νέους και στην ποιότητα ζωής τους και δεν λαμβάνουν υπόψη τους τις απόψεις και την υποκειμενική τους διάσταση. Είναι, επομένως, σημαντικό να εκφράζεται και, ιδιαίτερα, να λαμβάνεται υπόψη η γνώμη και οι προβληματισμοί εκείνων που θα επηρεαστεί η ζωή τους από τις ενέργειες που σχεδιάζουν και εφαρμόζουν άλλοι εκ μέρους τους. Η ενεργός συμμετοχή τους και, για την ακρίβεια, η τοποθέτησή τους στο επίκεντρο των διαδικασιών λήψης αποφάσεων έχει βαρύνουσα σημασία, καθώς μπορεί να οδηγήσει σε ουσιαστική βελτίωση των συνθηκών και της ποιότητας ζωής (Κορωναίου κ.ά., 2016: 98-99).¹⁴ Για την βελτίωση της ποιότητας ζωής τους ειδικότερα τα παιδιά και οι νέοι θα πρέπει να έχουν τον κεντρικό ρόλο.

5 Η ΑΝΑΓΚΑΙΟΤΗΤΑ ΓΙΑ ΜΙΑ ΜΑΚΡΟΧΡΟΝΙΑ ΕΡΕΥΝΑ

Οι μακροχρόνιες έρευνες είναι προφανώς δύσκολες στον σχεδιασμό και την εκτέλεσή τους καθώς και κοστοβόρες, λόγω της διάρκειάς τους. Γι' αυτόν το λόγο και δεν είναι πολλές αυτές που λαμβάνουν χώρα ακόμα και σε διεθνές επίπεδο. Η Ευρωπαϊκή Κοινωνική Έρευνα (ESS) και η Παγκόσμια Έρευνα Αξιών (WVS) είναι δύο πολύ σημαντικές και γνωστές έρευνες, που εκτελούνται ανά τακτά χρονικά διαστήματα, και υπ' αυτήν την έννοια είναι μακροχρόνιες, αλλά δεν στοχεύουν στο ίδιο δείγμα (cohort study). Από την άλλη μεριά η έρευνα για την ποιότητα ζωής των ανθρώπων άνω των 50 ετών αποτελεί μια μακροχρόνια έρευνα επί του ίδιου δείγματος σε βάθος χρόνου.¹⁵ Η Έρευνα για την Υγεία, τη Γήρανση και τη Συνταξιοδότηση στην Ευρώπη (SHARE) αποτελεί μια βάση δεδομένων, η οποία αντλεί στοιχεία από διαφορετικούς επιστημονικούς τομείς καθώς και από

¹⁴ Για ορισμένα πιο αναλυτικά στοιχεία για την Ελλάδα ως αποτέλεσμα της έρευνας που διεξήχθη μέσω του προγράμματος MYWeB, βλ. τα κείμενα πολιτικής που συντάχθηκαν https://fp7-myweb.eu/pdfs/policy_brief_docs/8.1.1.POLICY%20BRIEF%201_Greece.pdf και https://fp7-myweb.eu/pdfs/policy_brief_docs/8.1.2.POLICY%20BRIEF%202_Greece.pdf (τελευταία πρόσβαση 2 Οκτωβρίου 2019).

¹⁵ Βλ. πληροφορίες σχετικά με την εν λόγω έρευνα <http://www.share-project.gr/> (τελευταία πρόσβαση 2 Οκτωβρίου 2019).

διαφορετικές χώρες, ενώ λειτουργεί διαχρονικά διαμέσου ενός επιλεγμένου δείγματος ατόμων. Τα δεδομένα της αφορούν στοιχεία υγείας, κοινωνικό-οικονομικού status, κοινωνικής και οικογενειακής δικτύωσης για περισσότερα από 40.000 άτομα ηλικίας 50 ετών ή μεγαλύτερα. Ως προς την ποιότητα ζωής παιδιών και νέων υπάρχουν έρευνες, οι οποίες ασχολούνται με το θέμα σε βάθος χρόνου, αλλά επί διαφορετικών δειγμάτων την κάθε φορά, με αποτέλεσμα να μην μπορεί να γίνει διερεύνηση των μεταβολών ή να καταγραφούν οι επιπτώσεις από την εφαρμογή συγκεκριμένων πολιτικών.¹⁶

Για τα παιδιά και τους νέους, συνεπώς, εκείνο που διαπιστώνεται σε ερευνητικό επίπεδο είναι η απουσία μακροχρόνιων (longitudinal) ερευνών, οι οποίες παρέχουν τη δυνατότητα καταγραφής της πορείας ενός παιδιού από τη γέννησή του μέχρι την ενηλικίωση καθώς και δυνατότητες συγκριτικής μελέτης μεταξύ των διαφόρων Ευρωπαϊκών κοινωνιών (Busse and Backeberg, 2018). Είναι ενδεικτικό ότι από την έκθεση του ΟΟΣΑ 'How's Life' (2015) αναδεικνύεται η ανάγκη για μακροχρόνιες και στοχευμένες έρευνες σχετικά με την ποιότητα ζωής των παιδιών προκειμένου να γίνει κατανοητό με ποιον τρόπο οι σχετικές πολιτικές επηρεάζουν διαφορετικές ομάδες παιδιών σε διαφορετικές περιόδους της ζωής τους. Οι σχετικές πολιτικές εάν εφαρμόζονται χωρίς αυτού του είδους τα στοιχεία, δεν θεωρούνται τόσο αποτελεσματικές, ώστε να επιφέρουν θετικές αλλαγές στη ζωή των παιδιών και των νέων. Μια μακροχρόνια έρευνα για την ποιότητα ζωής θα συντελέσει στην σε πανευρωπαϊκό επίπεδο συγκέντρωση ικανού αριθμού δεδομένων σχετικά με την υγεία, το σχολικό άγχος, το bullying, τον ελεύθερο χρόνο, την οικογενειακή ευτυχία, τις φιλικές σχέσεις, το κοινωνικό και φυσικό περιβάλλον και πολλά άλλα για όλα τα παιδιά και τους νέους, αλλά και για εκείνες τις ομάδες που θεωρούνται ευάλωτες (μετανάστες και πρόσφυγες, ρομά, παιδιά με αναπηρία, κτλ.). Εκτός αυτού, η δυνατότητα σύγκρισης σε ευρωπαϊκό επίπεδο θα ενισχύσει την κατανόηση του τρόπου με τον οποίον οι κοινωνικές συνθήκες και οι πολιτικές που ασκούνται επηρεάζουν αυτού του είδους τα δεδομένα και θα οδηγήσει στην εξαγωγή συγκριτικών συμπερασμάτων.

Από αυτήν την άποψη τόσο η απουσία αντίστοιχων ερευνών όσο και η αναγκαιότητα εφαρμογής πολιτικών που να αφορούν στην ποιότητα ζωής παιδιών και νέων καθιστούν απαραίτητη και χρήσιμη τη διεξαγωγή αυτού του είδους της έρευνας και αυτός είναι και ο κεντρικός στόχος του προγράμματος European Cohort Development Project.

---

¹⁶ Μια έρευνα που στοχεύει στην καταγραφή της ποιότητας ζωής είναι και η Children's Worlds, η οποία επικεντρώνεται στην υποκειμενική διάσταση της ποιότητας ζωής (subjective well-being) και στο τρίτο κύμα της οποίας συμμετέχει και η Ελλάδα, βλ. <http://www.isciweb.org/Default.asp> και την έκθεση με τα ευρήματα του δεύτερου κύματος <http://www.isciweb.org/Uploads/dbsAttachedFiles/ChildrensWorlds2015-FullReport-Final.pdf> (τελευταία πρόσβαση 2 Οκτωβρίου 2019).

6 ΟΙ ΠΡΟΚΛΗΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΟ EUROCOHORT

Ειδικότερα σε ό,τι αφορά, το πρόγραμμα European Cohort Development Project αυτό αρχικά εξετάζει τις δυνατότητες δικτύωσης με φορείς, δημόσιους ως επί το πλείστον, αλλά και ιδιωτικούς, με σκοπό να τους ενημερώσει για τη χρησιμότητα και την αναγκαιότητα ανάληψης, σχεδιασμού και εκτέλεσης αυτής της μακροχρόνιας έρευνας, αλλά και προς αναζήτηση εθνικής χρηματοδότησης, η οποία θεωρείται βασική για ένα τόσο μεγάλο έργο. Κύριος στόχος είναι μέχρι το τέλος του προγράμματος να έχει θεμελωθεί ένα δίκτυο ενδιαφερόμενων φορέων και ανθρώπων (policy makers, ερευνητές, πολιτικοί, κ.ά.) οι οποίοι να έχουν κατανοήσει τη σημασία της μακροχρόνιας έρευνας και να έχουν με κάποιον τρόπο εκφράσει το ενδιαφέρον και τη στήριξή τους. Εκτός από αυτό, το πρόγραμμα κινείται προς την κατεύθυνση μιας όσο το δυνατόν ακριβέστερης κοστολόγησης της μακροχρόνιας έρευνας, η οποία με τα υπάρχοντα δεδομένα τοποθετείται στο ύψος του ενός εκατομμυρίου ευρώ για κάθε χρόνο διεξαγωγής της έρευνας για δείγμα 10.000 ερωτώμενων, αν και η εν λόγω κοστολόγηση έχει γίνει κυρίως έχοντας ως παράδειγμα τις βόρειες ευρωπαϊκές χώρες, ενώ για την Ελλάδα οι αριθμοί θα είναι προφανώς μικρότεροι ως προς το δείγμα και το επακόλουθο κόστος.¹⁷ Στο τέλος του προγράμματος θα είναι έτοιμη μια έκθεση κόστους-οφέλους σχετικά με τη διεξαγωγή της μακροχρόνιας έρευνας, αν και θεωρείται ότι το συνολικό τελικό κόστος ελαχιστοποιείται μπροστά στις δυνατότητες, οι οποίες παρέχονται για την άσκηση στοχευμένων πολιτικών με σκοπό τη βελτίωση της ποιότητας ζωής παιδιών και νέων και την αντιμετώπιση των προβλημάτων που διαπιστώνονται στη ζωή τους (σχολική, οικογενειακή, κοινωνική, κτλ.). Είναι δε σημαντικό ότι μέσω της μακροχρόνιας έρευνας στα ενδιάμεσα διαστήματα μεταξύ δύο γύρων θα δίνεται η δυνατότητα εφαρμογής προτεινόμενων παρεμβάσεων και εν συνεχεία καταμέτρησης των επιπτώσεων τους στον επόμενο γύρο της έρευνας με απώτερο σκοπό τον έλεγχο και τη συνεχή βελτίωσή τους. Υπό αυτήν την έννοια οι επιπτώσεις από την εφαρμογή μιας μακροχρόνιας έρευνας αυτού του είδους στην άσκηση πολιτικής για παιδιά και νέους κρίνονται ως ιδιαίτερα σημαντικές (O' Leary and Fox, 2018).

Page | 16

Εξίσου σημαντική είναι η συμμετοχή των ίδιων των παιδιών και των νέων στη διαμόρφωση της έρευνας σε αυτά τα πρώιμα στάδια σε μια προσπάθεια αν όχι συν-διαμόρφωσης του ερωτηματολογίου, τουλάχιστον συμβουλευτικής συμμετοχής τους. Αυτό σημαίνει ότι μέσω της δημιουργίας συμβουλευτικών ομάδων και ομάδων εστίασης (focus groups) ζητείται η γνώμη των ίδιων των παιδιών και των νέων ιδίως σε ό,τι έχει να κάνει με την εννοιολόγηση και κατανόηση της ποιότητας ζωής, αλλά κυρίως επί των ερωτήσεων οι οποίες θα επιλεγούν για το ερωτηματολόγιο, το οποίο στο μεγαλύτερο μέρος του θα είναι κοινό για όλες τις χώρες, ώστε να παρέχεται η δυνατότητα συγκρίσεων. Παρά ταύτα η κάθε χώρα θα μπορεί να εντάξει σειρά ερωτημάτων στο ερωτηματολόγιο με βάση τις κοινωνικές, πολιτικές, οικονομικές, και άλλες ιδιαιτερότητές της (π.χ. για την Ελλάδα το θέμα της μετανάστευσης και των προσφύγων).

¹⁷ Το κύριο πρόβλημα που διαπιστώνεται για την Ελλάδα είναι ότι για την συλλογή εθνικού αντιπροσωπευτικού δείγματος η πρόσβαση σε πολλές επαρχιακές περιοχές και κυρίως στα νησιά αυξάνει πάρα πολύ το κόστος διεξαγωγής μιας έρευνας αυτού του είδους, καθώς η αρχική στοχοθεσία είναι να γίνει πρόσωπο με πρόσωπο και όχι τηλεφωνικά.

Σύμφωνα με τα μέχρι στιγμής συμπεράσματα του προγράμματος στα κυριότερα πλεονεκτήματα της μακροχρόνιας έρευνας καταγράφονται τα εξής: κατ' αρχάς η μακροχρόνια έρευνα συμβάλλει στην κατανόηση των μεταβάσεων στη ζωή των νέων, π.χ. από την εκπαίδευση στην εργασία ή από το σπίτι των γονιών στη δική τους οικογένεια. Επιτρέπει, επίσης, στους ερευνητές να εντοπίσουν τα μοτίβα και τις διαδικασίες των αλλαγών, π.χ. τις καταστάσεις και τους παράγοντες που σχετίζονται με τα παιδιά και τους νέους που δηλώνουν ότι είναι ευχαριστημένοι με τη ζωή τους έτσι ώστε να εφαρμοστούν αντίστοιχες πολιτικές. Τα ευρήματα της μακροχρόνιας έρευνας μπορούν να αξιοποιηθούν στην πορεία εφαρμογής της προκειμένου να εντοπιστούν εκείνες οι συνθήκες και οι εμπειρίες των πρώτων χρόνων της ζωής των παιδιών, οι οποίες ενδέχεται να έχουν επιπτώσεις αργότερα σε άλλες περιόδους της ζωής τους. Επιπλέον, η έρευνα και τα ευρήματά της συνολικά μπορούν να χρησιμοποιηθούν μελλοντικά για να γίνουν προβλέψεις ως προς τα αποτελέσματα που ενδέχεται να έχουν συγκεκριμένες συνθήκες και εμπειρίες ζωής που λαμβάνουν χώρα σε συγκεκριμένες περιόδους της πορείας της ζωής τους. Προφανώς μια έρευνα αυτού του είδους και της έκτασης έχει να αντιμετωπίσει μια σειρά προκλήσεων οι οποίες θα πρέπει οπωσδήποτε να αντιμετωπιστούν για την επιτυχή εφαρμογή της (Ozan et al. 2018), όπως η δόμηση ενός κοινού ερωτηματολογίου, η συμμετοχή στην έρευνα και το ποσοστό αρνήσεων ή η κατανόηση εκ μέρους των παιδιών και των νέων του όρου ποιότητα ζωής ή ευημερία (Mihalik et al. 2018, Franc et al 2018).

Εκείνο που έχει καταγραφεί ως τώρα είναι ότι παρά τις εκάστοτε εθνικές διαφοροποιήσεις ως προς τις δυνατότητες παροχής εθνικής χρηματοδότησης για ένα τόσο μεγάλο ερευνητικό έργο, σε όλες τις περιπτώσεις όλοι οι δημόσιοι φορείς (υπουργεία, υπηρεσίες, ανεξάρτητες αρχές, τοπικοί φορείς, κτλ.) εξέφρασαν το ενδιαφέρον και την πολιτική τους στήριξη στο εγχείρημα, ενώ ήδη κάποιες χώρες έχουν εξασφαλίσει την αρχική χρηματοδότηση για τη διεξαγωγή της πιλοτικής έρευνας (Αγγλία), ενώ άλλες φαίνεται ότι βρίσκονται πολύ κοντά στο να την εξασφαλίσουν (Φινλανδία), ενώ και χώρες εκτός της κοινοπραξίας του προγράμματος έχουν εκδηλώσει την επιθυμία να ενταχθούν στη μακροχρόνια έρευνα (Αυστρία).

Συνοψίζοντας, η ποιότητα ζωής παιδιών και νέων είναι κάτι που συζητείται ελάχιστα και ακόμα λιγότερο αποτελεί βασικό άξονα άσκησης πολιτικής, εκτός από επιμέρους και αποσπασματικές παρεμβάσεις. Είναι προφανές ότι για την Ελλάδα, η οποία αντιμετώπισε και εξακολουθεί να αντιμετωπίζει προβλήματα φτώχειας και κοινωνικο-οικονομικού αποκλεισμού με σοβαρότατες επιπτώσεις στα παιδιά και τους νέους, η υλοποίηση του εν λόγω προγράμματος και ο σχεδιασμός μιας μακροχρόνιας έρευνας έχουν βαρύνουσα σημασία για το μέλλον.

7 ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αντωνίου, Η., Γαλάνη, Α., Γιαννάκη, Ντ. και Μάγκου, Μ. (2018). *Πλαίσιο Στρατηγικής για την Ενδυνάμωση των Νέων*. Αθήνα: Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς και Δια Βίου Μάθησης.

Biswas-Diener, R., Kashdan, T.B. and King, L.A. (2009). Two traditions of happiness research, not two distinct types of happiness. *The Journal of Positive Psychology*, 4(3), pp. 208-211.

Busse, B. and Backeberg, L. (2018). Logitudinal research on children and young people in Europe and beyond. In: G. Pollock, J. Ozan, H. Goswami, G. Reess, A. Stasulane, eds., *Measuring Youth Well-Being. How a pan-European Longitudinal Survey can Improve Policy*. Cham: Springer, pp. 71-89.

Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς (2012). *Εθνική Έκθεση για τη Νεολαία*. Αθήνα: Envirometrics Τεχνικοί Σύμβουλοι.

Γιαννακοπούλου, Δ., Διαρεμέ, Σ., Σουμάκη, Ε., Χατζηπέμου, Θ., Ασημόπουλος, Χ. και Τσιάντης, Ι. (2010). Καταγραφή αναγκών και ευαισθητοποίηση για το φαινόμενο του εκφοβισμού σε σχολεία της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης στην περιοχή της Αθήνας. *Ψυχολογία*, 17(2), σσ. 156-175.

Δεμερτζής, Ν. και Σταυρακάκης, Γ. επιμ. (2008). *Νεολαία, Ο αστάθμητος παράγοντας*. Αθήνα: Πολύτροπον.

Diener, E. and Lucas, R.E. (1999). Personality and subjective well-being. In: D. Kahneman, E. Diener and N. Schwarz, eds., *Well-Being: The Foundations of Hedonic Psychology*. New York: Russell Sage Found, pp. 213-229.

ΕΛΣΤΑΤ (2018). *Δελτίο Τύπου: έρευνα εργατικού δυναμικού*. Πειραιάς: Ελληνική Στατιστική Αρχή, πρόσβαση. [online] Available at: <http://www.statistics.gr/documents/20181/74a17800-ec53-4721-a020-a7f2b764e2bc> [Accessed 15 Oct. 2019].

Franc, R., Susic, I., Babarovic, T., Brajsa-Zganec, A., Kaliterna-Lipovcan, L. and Devic, I. (2018). How to develop well-being survey questions for children: Lessons learned from cross-cultural cognitive interviews. In: G. Pollock, J. Ozan, H. Goswami, G. Reess, A. Stasulane, eds., *Measuring Youth Well-Being. How a pan-European Longitudinal Survey can Improve Policy*. Cham: Springer, pp. 91-110.

Fredrickson, B.L. and Losada, M.F. (2005). Positive affect and the complex dynamics of human flourishing. *American Psychologist*, 60(7), pp. 678-686.

Goswami, H., Fox, G. and Pollock, G. (2016). The current evidence base and future needs in improving children's well-being across Europe: Is there a case for a comparative longitudinal survey? *Child Indicators Research*, 9(2), pp. 371-388.

Hicks, S. (2011). *The Measurement of Subjective Well-Being. Paper for Measuring National Well-Being Technical Advisory Group*. Newport: ONS. [online] Available at: <http://www.ons.gov.uk/ons/guidemethod/user-guidance/well-being/about-the-programme/advisory-groups/well-beingtechnical-advisory-group/the-measurement-of-subjective-well-being.pdf> [Accessed 15 Oct. 2019].

Huppert, F.A. and So, T.T.C. (2013). Flourishing across Europe: Application of a new conceptual framework for defining well-being. *Social Indicators Research*, 110(3), pp. 837-861.

King, L.A. and Napa, C.K. (1998). What makes life good? *Journal of Personality and Social Psychology*, 75(1), pp. 156-165.

Κοκκέβη, Α., Σταύρου, Μ., Φωτίου, Α. και Καναβού, Ε. (2011). Έφηβοι και βία. *Σειρά Θεματικών τευχών: Έφηβοι, Συμπεριφορές & Υγεία*. Αθήνα: Ερευνητικό Πανεπιστημιακό Ινστιτούτο Ψυχικής Υγιεινής, σσ.1-8.

Κοκκέβη, Α., Σταύρου, Μ., Καναβού, Ε. και Φωτίου, Α. (2015). *Σειρά θεματικών τευχών: Έφηβοι, Συμπεριφορές & Υγεία*. Αθήνα: Ερευνητικό Πανεπιστημιακό Ινστιτούτο Ψυχικής Υγιεινής.

Κοκκέβη, Α., Σταύρου, Μ., Καναβού, Ε. και Φωτίου, Α. (2015). Οι έφηβοι στο σχολικό περιβάλλον. *Σειρά θεματικών τευχών: Έφηβοι, Συμπεριφορές & Υγεία*. Αθήνα: Ερευνητικό Πανεπιστημιακό Ινστιτούτο Ψυχικής Υγιεινής, σσ.1-4.

Κοκκέβη, Α., Σταύρου, Μ., Καναβού, Ε. και Φωτίου, Α. (2016). Φιλικές σχέσεις και δραστηριότητες των εφήβων. *Σειρά θεματικών τευχών: Έφηβοι, Συμπεριφορές & Υγεία*. Αθήνα: Ερευνητικό Πανεπιστημιακό Ινστιτούτο Ψυχικής Υγιεινής, σσ.1-6.

Κορωνάιου, Α., Αλεξιάς, Γ., Χιωτάκη-Πούλου, Ε. and Βάγιας, Γ. (2016). Μια ποιοτική καταγραφή της ευημερίας παιδιών και νέων στην Ελλάδα σε περίοδο κρίσης. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 147, pp. 75-102.

McGillivray, M. (2007). Human well-being: Issues, concepts and measures. In: M. McGillivray, ed., *Human Well-Being: Concept and Measurement*. Basingstoke. UK: Palgrave MacMillan, pp. 1-22.

Mihalik, J., Garaj, M., Sakellariou, A., Koronaiou, A., Alexias, G., Nico, M., Almeida Alves, N., Unt, M. and Taru, M. (2018). Similarity and difference in conceptions of well-being among children and young people in four contrasting European countries. In: G. Pollock, J. Ozan, H. Goswami, G. Reess, A. Stasulane, eds., *Measuring Youth Well-Being. How a pan-European Longitudinal Survey can Improve Policy*. Cham: Springer, pp. 55-69.

OECD, (2015). *How's Life? Measuring Well-being*. Paris: OECD Publishing. [online] Available at: https://doi.org/10.1787/how_life-2015-en [Accessed 15 Oct. 2019].

O'Leary, C. and Fox, C. (2018). Understanding the potential policy impact of a European longitudinal survey for children and young people. In: G. Pollock, J. Ozan, H. Goswami, G. Reess, A. Stasulane, eds., *Measuring Youth Well-Being. How a pan-European Longitudinal Survey can Improve Policy*, Cham: Springer, pp. 147-161.

Ozan, J., Pollock, G., Goswami, H. and Lynn, P. (2018). Challenges in conducting a new longitudinal study on children and young people well-being in the European Union. In: G. Pollock, J. Ozan, H. Goswami, G. Reess, A. Stasulane, eds., *Measuring Youth Well-Being. How a pan-European Longitudinal Survey can Improve Policy*, Cham: Springer, pp. 111-130.

Pollard, E.L. and Lee, P.D. (2003). Child well-being: A systematic review of the literature. *Social Indicators Research*, 61(1), pp. 59-78.

Rees, G., Bradshaw, J., Goswami, H. and Keung, H. (2010). *Understanding Children's Well-Being: A National Survey of Young People's Well-Being*. London: The Children's Society.

Rees, G., Goswami, H., Pople, L., Bradshaw, J., Keung, A. and Main, G. (2013). *The Good Childhood Report 2013*. London: The Children's Society.

Proctor, C., Tweed, R. and Morris, D. (2015). The naturally emerging structure of well-being among young adults: "Big two" or other framework? *Journal of Happiness Studies*, 16(1), pp. 257-75.

Ryan, R.M. and Deci, E.L. (2000). Self-determination theory and the facilitation of intrinsic motivation, social development, and well-being. *American Psychology*, 55(1), pp. 68-78.

Ryan, R.M., and Deci, E.L. (2001). On happiness and human potentials: A review of research on hedonic and eudaimonic well-being. *Annual Review of Psychology*, 52, pp. 141-66.

Ryff, C.D. and Singer, B. (1998). The contours of positive human health. *Psychological Inquiry*, 9(1), pp. 1-28.

Ryff, C.D. and Singer B. (2000). Interpersonal flourishing: A positive health agenda for the new millennium. *Personality and Social Psychology Review*, 4(1), pp. 30-44.

Ryff, C.D. and Keyes, C.L.M. (1995). The structure of psychological well-being revisited. *Journal of Personality and Social Psychology*, 69(4), pp. 719-727.

Τεπέρογλου, Α., Μπαλούρδος, Δ., Μυριζάκης, Γ. και Τζωρτζοπούλου, Μ. (1999). *Η ταυτότητα, τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά και οι ανάγκες της νεολαίας στον νομό Θεσσαλονίκης*. Αθήνα: εκδόσεις ΕΚΚΕ.

UNICEF, (2014). *Η κατάσταση των παιδιών στην Ελλάδα 2014: Οι επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης στα παιδιά*. Αθήνα: Ελληνική Εθνική Επιτροπή Unicef.

